

शाहीर छगन चौगुले :

कुलदैवत खंडोबाचे उपासक

गणेश चंदनशिवे

साहाय्यक प्राध्यापक
लोककला अकादमी, मुंबई विद्यापीठ
ganesh.chandan20@gmail.com

मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीची स्थापना १२ ऑगस्ट २००४ रोजी डॉ. भालचंद्र मुणगेकर (तत्कालीन कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ) यांच्या संकल्पनेतून झाली. या प्रयोगात्मक लोककलेच्या विभागात विद्यार्थ्यांना तमाशा, भारुड, दशावतार, पोवाडा, खडीगंमत, शाहिरी या प्रयोगात्मक लोककलांचे प्रात्यक्षिकासह सादरीकरण आणि शास्त्रोक्त प्रशिक्षण दिले जाते.

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीची पाळेमुळे येथील जनमानसात अतिशय खोलवर रुजलेली असून लोकरंगभूमीवरील विधिनाट्य, भक्तिनाट्य, रंजनप्रधान नाट्य समाजात प्रबोधन घडवून लोकशिक्षण देण्याचे काम करतात. भजन, अभंग, कीर्तन, ओव्या, भलरीगीते, शाहिरी, भेदीक - आध्यात्मिक रचना, शृंगारिक कवन, अशी लोकपरंपरेची वेगवेगळी दालने आपणास प्रत्येक बारा कोसावर पाहावयास मिळतात. महाराष्ट्रात

प्रत्येक बारा कोसावर भाषा बदलते. जशी भाषा बदलते तसा भाषेचा लहेजाही बदलतो, जसा भाषेचा लहेजा बदलतो तशा इथल्या यात्रा, जत्रा, उत्सव, महोत्सव बदलताना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककलावंत आणि लोकरंगभूमी या त्रिसूत्रीच्या माध्यमातून लोककला अकादमीची बैठक भक्कम होताना दिसते. विद्यार्थ्यांमध्ये प्रयोगात्मक लोककलांबरोबरच संशोधनाच्या माध्यमातून लोकसाहित्य आणि लोककला यांचे जतन, संवर्धन, संकलन आणि संशोधन व्हावे म्हणून या विभागाची स्थापना मुंबई विद्यापीठात झाली आहे. भारतातील हा एकमेव असा विभाग आहे की ज्यामध्ये प्रयोगात्मक लोककला शिकविल्या जातात.

तसा मी मुंबईत नवखा, मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीत साहाय्यक प्राध्यापक म्हणून १० जानेवारी २००६ रोजी रुजू झालो.

लोककला अकादमीची सैद्धान्तिक बैठक लोककलावंत आणि लोकसाहित्यिकांच्या विचारांवर आधारलेली आहे. महाराष्ट्रभूषण शाहीर फरांदे, महाराष्ट्र शाहीर कृष्णराव साबळे, शाहीर आत्माराम पाटील, शाहीर विठ्ठल उमप, शाहीर लीलाधर हेगडे, शाहीर कृष्णकांत जाधव, शाहीर साहेबराव नांदवळकर, लक्ष्मीबाई कोल्हापूरकर, पद्मश्री यमुनाबाई वाईकर, लावणीसम्राज्ञी शकुंतला नगरकर, राजश्री नगरकर, सुरेखा पुणेकर, छाया-माया खुटेगावकर, रेश्मा-वर्षा परितेकर, रघुवीर खेडकर, आतांबर शिरढोणकर, विश्वास बापू पिंपरीकर, मंगला बनसोडे, भारुडसम्राज्ञी चंदाताई तिवारी, निरंजन भाकरे, शाहीर देवानंद माळी, शाहीर सुरेश जाधव, शाहीर आदिनाथ विभूते, डॉ. जब्बार पटेल, प्रा. कमलाकर सोनटक्के, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. ताराबाई भवाळकर, डॉ. अरुणा ढेरे, डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. अनिल सहस्त्रबुद्धे, डॉ. यशवंत पाठक, डॉ. शत्रुघ्न फड, डॉ. रुस्तुम अचलखांब, वामनदादा होवाळ या आणि अशा प्रतिभावंत लोकसाहित्यिक, लोककलावंत, आणि अभ्यासकांचा सहवास मला लाभला. या संपूर्ण अकादमीची धुरा विद्यापीठाने जर कुणाच्या खांद्यावर दिली असेल तर ते एकमेव नाव होते लोकसाहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ. प्रकाश खांडगे.

डॉ. खांडगेचा सहवास आणि उपरोक्त मंडळींबरोबरचे असलेले जिव्हाळ्याचे संबंध हे मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीच्या

प्रगतीसाठी महत्त्वाचे ठरले. त्यामुळे लोकसाहित्य आणि लोककलेत योगदान देणारे लोकसाहित्यिक आणि लोककलावंत अकादमीशी जोडल्या गेले.

“भूवैकुंठ पंढरी, तशीच जेजुरी” या स्फुटपदाप्रमाणे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय जसा पांडुरंगाचे दर्शन घेण्यासाठी पंढरीला जातो तसाच घराण्याचा कुळाचार पाळण्यासाठी कुलदैवत खंडोबाला साकडे घालण्यासाठी सर्वसामान्यपणे बहुजन समाजातील माणूस जेजुरीला जातो. ‘खंडोबा’ हे कुलदैवत फक्त महाराष्ट्राशीच निगडित नाही तर या देवतेची उपासना करणारे उपासक कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, या परराज्यातसुद्धा दिसतात. महाराष्ट्रात जेजुरी, कडेपठार, नळदुर्ग, धामणी, निमगाव, अणदूर, कोरथन, माळेगाव, इत्यादी ठिकाणी खंडोबा देवतेचे अधिष्ठान असलेले पाहावयास मिळते. ज्यांच्या घराण्याचे कुलदैवत खंडोबा आहे, अशी यजमान मंडळी खंडोबाची उपासना करतात. घरात आनंददायी प्रसंगी मंगलकार्य संपन्न झाले असेल तर जागरण किंवा गोंधळ घालण्याची प्रथा महाराष्ट्रात सर्वदूर आहे.

खंडोबा किंवा शक्तिदेवता यांची उपासना करणारे डवरी, गोंधळी, भराडी, भुत्ये, वाघ्या-मुरळी आदी लोकउपासक उपासना करताना दिसतात. त्यांच्यापैकीच शाहीर छगन चौगुले हे एक होत. शाहीर छगन चौगुले यांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील कारुंडे

गावात डवरी गोसावी समाजात १८ सप्टेंबर १९५६ रोजी रामचंद्र चौगुले यांच्या घराण्यात झाला. एक प्रतिभावंत कलावंत सोलापूर ते मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीपर्यंत येऊन आपला नावलौकिक मिळवतो, ही घटनाच मोठी आहे. सोलापूर जिल्हा तसा संत, तंत, आणि पंतांचा. जिथे पांडुरंगाच्या पंढरपुरात वारकरी माऊलीच्या भजन-कीर्तनात दंग राहातात, तिथेच रुख्मिणीची सेवा करणारे ज्ञानोबा उत्पात लावणीचे धडे गावगाड्याबाहेरच्या कलावंतांना देतात. याच मंगळवेढ्याच्या भूमीतील शाहीर प्रल्हाद शिंदे यांनी ग्रामजनांची पहाट मंगलमय करण्यात खूप मोठे योगदान दिले.

‘मुंबईसह महाराष्ट्र’, ‘मराठी एकभाषिक राज्य झाले पाहिजे’, अशी शाहिरी गर्जना करणारे लोकशाहीर अमरशेख हेसुद्धा बार्शी सोलापूरचेच. अशा पवित्र राष्ट्रहित, समाजहित बाळगणाऱ्या सोलापूर जिल्ह्यातील एक हिरा म्हणजे शाहीर छगन चौगुले. छगनरावांच्या घरची आर्थिक परिस्थिती तशी नाजूक, छगनरावांच्या वडिलांचे उदरनिर्वाहाचे वडिलोपार्जित साधन म्हणजे माधुकरी करून पोट भरणे होय. सोलापूर जिल्ह्याची तत्कालीन परिस्थिती अतिशय वाईट होती. कधी या जिल्ह्यावर दुष्काळाचे सावट असायचे तर कधी प्लेग, मलेरिया, मानमोडी, पटकी, हगवणीची महामारी असायची आणि म्हणूनच ग्रामीण भागातला कष्टकरी, शेतकरी, भटकाविमुक्त मागासवर्गीय समाज पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहराच्या दिशेने निघाला.

यातच रामचंद्ररावांनीसुद्धा आपला कुटुंबकबिला मुंबईच्या दिशेने वळविला.

मुंबईत बाहेरून आलेली मंडळी कल्याणच्या कोळसेवाडीमध्ये आपला डेरा जमवायची, नसता घाटकोपर, घोडपदेव, किंवा माटुंग्याच्या लेबर कॅम्पमध्ये येऊन थांबायची. हे ठिकाण म्हणजे कष्टकरी, मिलमजदूर, भटक्या विमुक्तांसाठी जणू आपले माहेरघरच आहे, असे समजून ते राहायचे. परंतु रामचंद्रराव याला अपवाद होते. त्यांनी आपल्या एकुलत्या एका मुलाला घेऊन पत्नीसमवेत नातेवाईकांच्या सहाऱ्याने अंधेरी पूर्वेकडील भाईदास मिल कंपाउंडच्या आवारात संसार थाटला. खंडोबा, यल्लमा, अंबाबाई, आराधी भराड्यांची पदे गाऊन माधुकरीवर उदरनिर्वाह करू लागले. याच काळात छगनराव दिवसेंदिवस वयाने वाढत होते. लहानपणापासूनच छगनराव खेळकर आणि चंचल बुद्धिमत्तेचे होते. कृष्णवर्ण, नाक तरतरीत, कुरळ्या केसांचा सडपातळ बांधा, आवाज मात्र किनरा. एकदा आळवणी केली की माणसाच्या मनाला भुरळ घालणारा हा माणूस दिवसेंदिवस वडिलांच्या पाठीमागे भिक्षुकी करत गोंधळाची गायकी आत्मसात करत होता. शंकरराव जाधव धामनीकर, छबाबाई जेजुरीकर, रोशनबाई सातारकर, कमलबाई शिंदे, मारोती शिंदे, माणिकबाई रेणके या कलावंतांचे सान्निध्य लाभल्यामुळे छगनराव प्रसिद्धीच्या शिखरावर जाऊन पोहोचले. ऐंशीचे दशक सुरू झाले आणि टेपरेकॉर्डरच्या कॅसेटचे युग आले. ‘कुणाल

कॅसेट कंपनी', 'टी-सिरीज', 'सरगम', 'व्हीनस' इत्यादी कॅसेट कंपन्यांनी लोककलावंतांना जणू काही दत्तकच घेतले.

शाहीर विठ्ठल उमप यांची लोकगीते, कोळिगीते, शाहीर प्रल्हाद शिंदे, कृष्णा शिंदे, विठ्ठल शिंदे यांची भक्तिगीते, भीमगीते, लोकगीते महाराष्ट्रातल्या तमाम मराठी भाषिकांचे मनोरंजन, प्रबोधन, उद्बोधन करीत होती. अशातच व्हीनस एंटरटेनमेंट कॅसेट कंपनीने छगन चौगुलेंसारखा कोहिनूर हिरा आपल्या पदरी असावा म्हणून गाठ बांधली. याचे कारणही तसेच, खंडोबाच्या जागरण-गोंधळाच्या कॅसेट रेकॉर्डिंगसाठी त्याकाळी नावारूपाला आलेल्या एका मोठ्या संचास व्हीनसने निमंत्रित केले. त्या जागरण- गोंधळ पार्टी मध्ये छगनराव कोरस साथीदार म्हणून संबळ वाजवायला गेले होते. लाईव्ह रेकॉर्डिंगचा अनुभव नसल्यामुळे ती जागरण- गोंधळ पार्टी काही तास रेकॉर्डिंग झाल्यानंतर थांबली. कंपनी मालकाला काय करावे आणि काय नाही हे सुचनासे झाले, तेवढ्यात संबळावर कडाकण्या वाजवणारे छगनराव पुढे येऊन 'ही कथा मी पूर्ण करतो', असे उद्गारले.

कंपनी मालकाचा विश्वास बसत नव्हता पण 'प्रयत्नांती परमेश्वर' या उक्तीनुसार छगनराव यांच्यासारखा प्रतिभावंत - कलावंत या महाराष्ट्राला लाभला. 'गार डोंगराची हवा', 'तुळजापूरच्या घाटात', 'दोन बायकांची चाल

पाडली देवानं', 'चांगुनाची कथा', 'कथा भाऊ बहिणीची', 'देव मल्हारी रुसून काल घोड्यावर बसून आला', 'आराध्याचा गोंधळ', 'भगवान बुद्धाची कथा', 'कथा भीमरायाची', 'चिल्या बाळ', 'श्रावणबाळ', 'राजा हरिश्चंद्र' या आणि अशा कित्येक पदांनी ही लोकरंगभूमी छगन चौगुले यांनी समृद्ध केली. त्यातच भर पडली 'नवरी नटली-सुपारी फुटली' या गीताची. या गाण्यामुळे छगन चौगुलेंचा नावलौकिक जगभरात पसरला.

छगन चौगुलेंच्या जागरण गोंधळाचे सादरीकरण पाहणे ही एक पर्वणीच असायची. नव्या-जुन्याचा संगम त्यांनी आपल्या कलाकृतीत घडवून आणला. शाब्दिक कोट्या, मार्मिक विनोद, आधुनिक समाजाची जडणघडण यावर चौगुले आपल्या कार्यक्रमांमधून भाष्य करायचे. शाहीर चौगुलेंचा लोकरंगभूमीवरचा झंझावात कधी थांबता थांबला नाही. कितीही संकटे आली आणि गेली पण न उगमगता त्या संकटांचा सामना त्यांनी केला. अगदी नवरात्रीमध्ये नऊ दिवस देवीचा घट मांडून रात्रभर जागरण-गोंधळ करीत लोकांना आनंद दिला. आवाज बसलेला असतानासुद्धा छगनरावांना चैन पडत नसे. मी या देवाचा उपासक आहे, माझ्यावर प्रेम करणारा 'लोकसमूह' हेच माझे दैवत आहे, या सामाजिक जाणिवेतून त्यांनी आपले कार्य अविरतपणे चालू ठेवले.

अशातच मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीत लोककलेच्या पदव्युत्तर पदवीचे

प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना छगन चौगुले जागरण-गोंधळाच्या कार्यशाळेत प्रात्यक्षिकासह प्रशिक्षण देऊ लागले. अतिशय नम्र, मनमिळाऊ, प्रतिभावंत पण तेवढेच सामाजिक भान असणारे छगनराव कोरोनाच्या सावटामध्ये गोरगरिबांना अन्नधान्य वाटण्यासाठी गेले आणि बाधित झाले. या पंधरा दिवसात माझे कुटुंब आणि मी सतत त्यांच्या संपर्कात होतो. दिनांक २० मे २०२० रोजी त्यांचा मुलगा सुनील याचा मला फोन आला. तो म्हणाला, "बाबांची तब्येत खालावत चालली आहे व्हेंटिलेटरची त्यांना गरज आहे डॉक्टरांशी बोला. मी लीलावती हॉस्पिटलमधील माझे मित्र डॉ. सचिन खरात यांना बोलून छगनरावांना सेवन हिल्स हॉस्पिटलमधील आठवा माळा, वॉर्ड क्रमांक एकच्या आयसीयूमध्ये त्वरीत दाखल केले. पण नियतीला ते मान्य नव्हते. लोकपरंपरेतील एक यशस्वी प्रतिभासंपन्न लोककलावंत आमच्यापासून हिरावून नेला. लोककलेच्या क्षेत्रात ही निर्माण झालेली मोठी पोकळी आता भरून येणे शक्य नाही. "आपण सर्वांनी आपल्या घरातच राहावे सुरक्षित राहावे" ही नम्र विनंती.

शाहीर छगन चौगुले यांना विनम्र अभिवादन !